Нәсими Диванынын лексикасы

ҸАҺАНҜИР
ГӘҺРӘМАНОВ

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
РЕСПУБЛИКА ӘЛЈАЗМАЛАРЫ ФОНДУ

Ш1.163.11
28179
1139

ЧАҺАНКИР ГӘҺРӘМАНОВ

Ш163.11-3
Г-51

Нәсими дивапынын лексикасы

Азәрб. ССР Елмләр Академијасы
Әсаслы китабханасы
Фундаментальная библиотека
Академии наук Азерб. ССР

„ЕЛМ" НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1970

Azərbaycan MEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun
kitabxanası
İnv. №

*Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур*

Редакторлары *ҸӘЛАЛ ӘФӘНДИЈЕВ,
ӘЖДӘР ХАНБАБАЈЕВ*

7-2-2
118-69 J

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азәрбајҹан әдәби дилинин лексик тәркибинин тарихи аспектдә өјрәнилмәси дилчилијимизин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән биридир. Азәрбајҹан әдәби дили лексикасынын кечмиш олдуғу тарихи инкишаф јолуну дәриндән арашдырмаг, ону нәзәри ҹәһәтдән тәдгиг етмәк үчүн илк нөвбәдә дилимиздә ишләнән, гәдим дөврләрдән заманәмизә гәдәр кәлән, мүәјјән тә'сир нәтиҹәсиндә дәјишиклијә мә'руз галан, тарихи шәраит вә иҹтимаи амилләр нәтиҹәсиндә лүғәтин пассив еһтијат фондуна кечиб архаикләшән сөзләри гејдә алмаг, дил фактларынын тәсвирини вермәк лазымдыр. „Нәсими Диванынын лексикасы" әсәри дә мәһз бу мәгсәдлә ишләниб һазырланмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи лексикасына аид јазылмыш әсәр вә мәгаләләрдә мүхтәлиф дөврләрдә јаранан әдәби абидәләрин лүғәт тәркибиндән мүәјјән мәгсәдлә истифадә едилмиш, ајры-ајры дил фактлары тәдгиг олунмушдур. Ајрылыгда көтүрүлмүш бир јазылы абидәнин там сөзлүјүнү тәртиб етмәк саһәсиндә исә чох аз иш көрүлмүшдүр.

Азәрбајҹан дилинин чохәсрлик тарихини өјрәнмәк ҹәһәтдән јазылы абидәләрин сөзлүклә бирликдә нәшринин әһәмијјәти бөјүкдүр. Абидәләрин нәшри бир тәрәфдән халгын мәдәнијјәт тарихини изләмәјә, дикәр тәрәфдән исә дилинин инкишафыны арашдырмаға хидмәт едир, она зәнкин фактик материал верир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндә јаранмыш јазылы абидәләр мүхтәлиф мөвзуја һәср олунмушдур. Бу абидәләр сырасында орта әсрләрдә бағланмыш „Диван"ларын хүсуси мөвгеји вардыр. Дилимизин әдәби голунун поезија жанрына аид олан „Диван"ларда лирик гәзәл вә гәсидәләрлә јанашы ири һәҹмли мәснәви, тәрҹи-бәнд, тәркиб-бәнд, мүстәзад вә с. формалар да вардыр ки, онларын лексик тәркибинин тәдгиги, шүбһәсиз, шаирин фәрди үслуб хүсусијјәтләри илә билаваситә бағлыдыр. Ше'ријјатын үмуми мәғзиндән доған хүсусијјәтләрин лексик-семантик ҹәһәтдән өјрәнилмәси ајрыҹа тәдгигат мөвзусудур. Поетик дилдә сөзүн мә'на сәҹијјәләрини, онун мүхтәлиф чаларлыгларыны, ишләнмә даирәсини, рәнкарәнклијини ајдынлашдырмаг үчүн тәдгиг олунан објектин, даһа доғрусу, шаирин дилинин там лүғәтини һазырламаг чох фајдалы оларды. Бунун үчүн исә бөјүк бир елми коллективин узун мүддәтли кәркин әмәји лазымдыр.

Јазылы абидәләрин нәшри вә онларын лексик тәркибинин өјрәнилмәси саһәсиндә дил тарихи гаршысында гојулмуш ваҹиб мәсәләләрдән бири дә һәмин абидәләрин сөзлүјүнү һазырламагдан ибарәтдир. Бу ҹәһәтдән Азәрбајҹан иҹтимаи фикринин инкишафында бөјүк

рол оjнамыш, әдәбиjjатымыз вә дилимизин тарихиндә бир дөвр ачмыш XIV әсрин көркәмли мүтәфәккир-шаири Имадәддин Нәсими әсәрләринин сөзлүjү хүсусилә мараглыдыр.

Нәсиминин әсәрләриндә ишләнән лексик ваһидләрин сөзлүjүнү тәртиб етмәк үчүн шаирин XVI әсрдә үзү көчүрүлмүш әлjазма „Диван" нүсхәси әсас көтүрүлмүшдүр. Һәмин әлjазма нүсхәси тәдгигат үчүн бир нечә чәһәтдән әлверишлидир. 1. „Диван" Совет Иттифагындакы әлjазма хәзинәләриндә сахланылан мөвчуд нүсхәләрин ән гәдимидир; 2. Пешәкар хәттат тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш бу нүсхәjә шаирин саjча даһа чох әсәри топландығы үчүн һәмин нүсхә ән долғун вә мүкәммәл һесаб едилир; 3. Көзәл нәсх хәтти илә көчүрүлмүш „Диван" һәрәкәләнмиш, һәр бир сөз сәлигәли диакритик ишарәләрлә тәчһиз едилмишдир; 4. „Диван" вахтилә шаирин башга әлjазмалары илә тутушдурулмуш вә мүәjjән дәрәчәдә тәкмилләшдирилмишдир. Бүтүн бу көстәричиләр шаирин әсәрләрини дүзкүн охуjуб аjдынлашдырмаға имкан јарадыр вә тәдгигат үчүн олдугча әлверишлидир.

„Нәсими Диванынын лексикасы" китабына әлjазмасында ишләнән бүтүн сөзләр дахил едилмишдир. Лексик ваһидләр әрәб әлифбасы әсасында сыраланмыш, сөзләр транскрипсиjа (транслитерасиjа) едилмиш, онларын гаршысында мүасир мә'налары, әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин исә гаршылығы, тәрчүмәси верилмишдир. Мә'налары мүасир дилә уjғун кәлән сөзләр еjни илә тәкрарланмыш, әсас диггәт Нәсиминин ишләтдиjи мә'наjа верилмишдир.

Мәншә е'тибарилә үмумтүрк сөзләри хүсуси диггәт мәркәзиндә гоjулмуш, гәдим түрк абидәләри, илк мәнбәләр вә луғәтләрлә тутушдурулмуш, һәмин сөзләрин мәнбәләрдә ишләниб-ишләнмәмәси гејд едилмишдир. Үмумтүрк сөзләринә аид едилмиш луғәт мәгаләләриндән сонра верилмиш мәнбәләр ихтисарла гејдә алынмыш, әввәл мүәллиф вә әсәрин ады, ардынча чилди, сонра исә сәһифәси көстәрилмишдир (м ә с.: РСЛ, III, 274—В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, III чилд, сәһ. 274). Бә'зи һалларда мүәллифин вә ја әсәрин адындан сонра сәһифәси верилмишдир (м ә с.: Мал. 386—С. Ю. Малов. Памятники древнетюркской письменности, сәһ. 386; Теф. 156—А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., сәһ. 156). Маһмуд Кашғаринин „Диван"ындан вә башга мәнбәләрдән верилмиш мүгаjисәләр јери кәлмишкән мисалларла тәсбит едилмишдир.

Китабда Нәсиминин „Диван"ы XIV әср Азәрбаjчан әдәби дилинин јазылы абидәси кими тәдгиг едилмишдир.

Азәрбаjчан дилчилиjиндә илк тәшәббүс кими Нәсими дилинин лексикасына аид ишләнилмиш бу әсәрдә, шүбһәсиз, мүәjjән нөгсанлар да мөвчуддур. Нәзәрә чарпан гүсурлар һаггында мүлаһизәләрини билдирмәклә әсәрин даһа да тәкмилләшмәсинә көмәк едән шәхсләрә мүәллиф габагчадан өз миннәтдарлығыны билдирир.

КИРИШ

Азәрбајҹан дилинин инкишафы тарихиндә Имадәддин Нәсиминин (тәхминән 1369—1404) тутдуғу мөвге хүсусилә бөјүкдүр. Классик Азәрбајҹан әдәбијјатында бир дөвр ачмыш Нәсиминин дили јаранмагда олан орта әср түрк әдәби дилләринин сонракы инкишафына күчлү тә'сир көстәрмиш, онларын јүксәлмәсинә хидмәт етмишдир.

Түрк аләминдә јаранмыш гәдим әдәби-бәдии тәфәккүрлә билаваситә әлагәдә инкишаф едән Нәсими јарадычылығынын гүдрәти онун ше'р дилиндә өз әксини тапмыш, тарихин ән дәрин көкләриндән гидаланараг гүдрәтли сөз сәнәтинин јаранмасына наил олмушдур. Нәсими ше'ријјәтдә, бәдии үслубда, фәлсәфи тәфәккүрдә бир ән'әнә јаратдығы кими, дилдә дә ән'әнә јарадараг өзүндән сонра кәлән бүтүн сәнәткарлара мүәјјән тә'сир көстәрмишдир.

XIV әсрин икинҹи јарысы вә XV әсрин биринҹи рүбүндә јашајыб јарадан Имадәддин Нәсиминин бәдии сәнәткарлығы, онун мүбариз руһлу үсјанкар ше'рләри, фәлсәфи вә иҹтимаи мәзмунлу әсәрләри јени истигамәтдә јаранан классик Азәрбајҹан ше'ринә руһ вермиш, ону даһа да ҹанландырмышдыр. Бу бөјүк сәнәткарын чохҹәһәтли вә рәнкарәнк јарадычылығы бир тәрәфдән Азәрбајҹанда иҹтимаи фикрин инкишафы тарихинин истигамәтләнмәсинә хидмәт етмиш, дикәр тәрәфдән исә Азәрбајҹан дилини јени зирвәләрә јүксәлдәрәк, фәлсәфи тәфәккүрүн ән инҹә нөгтәләрини ифадә етмәјә гадир олдуғуну сүбута јетирмишдир.

Азәрбајҹан тарихинин чох кәркин иҹтимаи-сијаси бир шәраитинә тәсадүф едән Нәсими јарадычылығында дөврүнүн мүбариз идејалары өз әксини тапмагла бәрабәр, онун әсәрләринин дили дә Азәрбајҹан әдәби дилинин бир һиссәсинин тәзаһүрү вә зәнкин абидәси кими бөјүк гијмәт кәсб едир.

Монгол истиласынын ағыр, мәшәггәтли әсарәтиндән јениҹә азад олмуш Азәрбајҹан сонралар даһа рәзил вә дәһшәтли бир ишғала мә'руз галды. XIV әсрин 70-ҹи илләриндә бүтүн Шәрги вә Авропаны ләрзәјә салан Тејмурләнкин (1336—1405) ишғалчы гошунлары 1378-ҹи илдә Азәрбајҹана сохулур, онун мәдәнијјәтинә дәрин јаралар вурур.

Бөјүк игтисади вә тәсәррүфат әһәмијјәтинә малик олан Азәрбајҹан әразисинин хариҹи истилалара мә'руз галмасынын әсас сәбәбләриндән бири дә онун зәнкин тәбии сәрвәтләри вә тутдуғу мөвгејин стратежи әһәмијјәти олмушдур[1]. Одур ки, Шәргин бүтүн гүдрәтли

[1] Бах: А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XI —XIV вв., Изд. АН Азерб. ССР, Бакы. 1956, сәһ. 353.

сәркәрдәләри кими, Тејмурләнк дә бу зәнкин тәбии әразијә малик олмаг вә ону өзүнә табе етмәк нијјәтиндә иди.

Бу дөврдә Азәрбајҹанын, хүсусилә Ширванын вәзијјәти даһа ағыр иди. Шималдан Гызыл Орданын (Тохтамышын) һәдәләринә мә'руз галан Ширван, ҹәнубдан Тејмурләнк империјасынын горхусу алтында иди[1]. Бу вәзијјәт өлкәни там мә'насында мүфлисләшдирирди.

Өлкәдә кедән дахили феодал дәрәбәјлији вә хариҹи истиланын ағыр зәрбәси шүбһәсиз ки, илк нөвбәдә Азәрбајҹан халгына дәјир, ону аҹынаҹаглы вәзијјәтә салырды. Өлкәнин игтисади вәзијјәти зәифләјир, әһалинин һәјат шәраити ағырлашырды.

„Бу шәраитдә Азәрбајҹанда һүруфилик тәригәти мејдана чыхмыш вә әдәби инкишафа да гүввәтли тә'сир көстәрмишдир“[2].

Сејид Имадәддин Нәсими мәһз белә бир тарихи шәраитдә јашајыб јаратмыш вә өзүнә ҹаһаншүмул шөһрәт газандыра билмишдир. Нәсиминин әдәби јарадыҹылығы, онун дүнјәви һиссләрлә зәнкин әсәрләри, јүксәк сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, бәдии тәфәккүр васитәләриндән истифадә үсуллары, фәлсәфи вә иҹтимаи идејаларынын истигамәти, тәсвир етдији мотивләр, гәләмә алдығы мөвзунун һәлли вә с. һәлә шаирин сағлығында белә ачыг фикирли мүасирләринә тә'сир етмиш, онлары дүшүндүрмүшдүр[3].

Зәманәсинә көрә тәрәггипәрвәр маһијјәтли пантеизм идејаларынын ҹарчысы олмасы, ислам дининин мәһдуд еһкамларына гаршы чыхараг мүбариз сәсини уҹалтмасы илә бәрабәр, ана дилиндә јүксәк тәбли ше'рләр јаратмасы, бүтүн түрк аләминин баша дүшә биләҹәји сәвијјәдә инсанпәрвәр руһлу әсәрләр јазмасы, классик вә орта әср бәдии тәфәккүрүнү әрәб вә фарс дилләриндә гәләмә алдығы гәзәл, гәсидә вә рүбаиләриндә давам етдирәрәк она јени, тәравәтли бојалар вермәси Нәсимини Јахын вә Орта Шәргдә шөһрәтләндирмишдир. Өзүндән әввәлки әдәби, фәлсәфи вә иҹтимаи идејалардан гидаланан Нәсими јарадыҹылығы өзүндән сонракы әдәби-бәдии вә иҹтимаи-фәлсәфи ҹәрәјанлара бөјүк тә'сир көстәрмиш, онун әсәрләри Әрәбистан сәрһәдләриндән тутмуш Гафгаз вә Орта Асија һүдудларына гәдәр јајылмышдыр[4].

---

[1] Бах: А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—X V вв., Изд. АН Азерб. ССР, Бакы, 1956, сәһ. 383.

[2] Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, I ҹилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 216.

[3] Бах: Charles Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, 1888, сәһ. 164—165; Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, I ҹилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 264; Һ. Араслы. Фәдакар шаир (Имадәддин Нәсими), ССРИ ЕА Аз. Фил. Нәшријјаты, Бакы, 1942; М. Ҹ. Ҹәфәров. Ешг вә азадлыг мүғәнниси, „Вәтән уғрунда“ журналы, 1943, № 7—8, сәһ. 46—51.

[4] Бах: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, I ҹилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 264—266; М. Сејидов. Ермәни мәнбәләри Нәсими һаггында. „Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри“, 1955, №6, сәһ. 97—101; Гафар Кәндли. Азәрбајҹан классикләринин Мисир Хидвијјә китабханасында сахланылан әсәрләри һаггында „Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри“, 1958, № 3, сәһ. 66; اسماعیل حکمت، آذربایجان ادبیاتی تاریخی برنجی جلد باکو 1928 ص 185 Торкапı Sarayı tüzesi yayınları, № 11, Торкапı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkce yazmalar katalogu, c. II!, Filologı, edebiyat, mecmualar, № 1986—3088, Istanbul, 1961, سلمان ممتاز، آذربایجان ادبیاتی، سید عمادالدین نسیمی. باکو 1926 ص 9. XIII asrdan günümüze kadar kitaplardan toplanmiş Taniklariyle Tarama sözlügü, c. I, Istanbul, 1943; Р. Рустамов. Узбекские поэты и хуруфизм. Народы Азии и Африки“, 1963, № 4.

XIV әсрин сону вә XV әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәби дили, хүсусән онун ше'р голу артыг мөһкәм ән'әнәјә малик бир дил иди. Халг данышыг дилиндән әсаслы сурәтдә фәргләнән классик Азәрбајҹан ше'р дили өз инкишафы тарихиндә классик түрк дилләри илә билаваситә әлагәдә олмуш, онлардан гидаланмыш вә Азәрбајҹан халг дилинә әсасланараг поетик дил сәвијјәсинә галха билмишдир.

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә јени бир мәрһәләнин әсасыны гојан Нәсими ше'ријјәти түрк дилләриндә јаранан гәдим вә орта әср әдәби абидәләринин ән'әнәсини давам етдирмиш вә классик Азәрбајҹан бәдии дилинин тәмәлини гојмушдур. Нәсиминин јарадыҹылығы, онун ше'р дили бир даһа сүбут едир ки, Һәсәноғлу вә Гази Бүрһанәддин кими нәһәнк сөз усталары јаратмыш Азәрбајҹан—түрк дили узун әсрлик бир јарадыҹылыг ән'әнәсинә малик олмагла онун (Нәсиминин) симасында даһи бир сәнәткар јетишдирә билмишдир.

Классик Азәрбајҹан ше'р дили һеч дә бирдән-бирә, јалныз бир әсрин ичәрисиндә јаранмамышдыр. Онун чох гәдим вә дәрин тарихи көкләри вардыр ки, буну да илк нөвбәдә бүтүн түрк дилли халгларын мәдәни инкишафы илә әлагәдә көрмәк лазымдыр.

Гәдим јазы ән'әнәсинә малик олан түрк дилли халгларын јаратдыглары абидәләрин әксәријјәти гәдим дөврдә вә орта әсрләрдә һәмин халгларын јашадыглары әразидә кедән дахили мүбаризәләр вә хариҹи истилалар нәтиҹәсиндә мәһв олмуш, бизә кәлиб чатмамышдыр. Лакин үмумтүрк абидәләри һесаб едилән VI—VIII әср јазылы китабәләри вә тапынтылары түрк дилләринин габиллијини вә бу дилләрдә мүәјјән ше'р үслубунун олдуғуну сүбут едир[1]. Мә'лумдур ки, һеч бир бәдии үслуб, хүсусилә ше'р үслубу ән'әнәјә малик олмадан јарана билмәз вә бунун формалашмасы вә бәдии хүсусијјәтләр кәсб етмәси үчүн узун сынаг јолу вә тәҹрүбә лазымдыр.

Түрк ше'ри үслубунун гәдимлији түркологијада хејли мүддәтдән бәри дөнә-дөнә гејд едилмәкдәдир[2]. Лакин түрк абидәләринин әсил мә'нада бәдии әдәбијјат нүмунәси олмадығыны көстәрмәклә бәрабәр, гејд етмәк лазымдыр ки, онларын дилиндәки ахыҹылыг, рифм вә мүәјјән вәзнин варлығы һәмин абидәләрин әрәб ше'ријјәтиндән азад, классик түрк ше'ринин саф вә тәмиз нүмунәси кими гијмәтләндирилмәсинә имкан верир.

Орта Асија вә Азәрбајҹан әразисиндә мәскән салан гәдим түрк дилли халгларын тәмасда олмасы, көчәри түрк гәбиләләринин даими ахыны, онларын арасында олан тарихи көкләрин бирлији, түрк дилләриндә јаранан тарихи-әдәби абидәләрин үмумилијини бир даһа сүбут едир.

Тарихдән мә'лумдур ки, һәлә миладын илк дөврләриндән башлајараг Азәрбајҹана ахын едән түрк дилли көчәри гәбиләләрин „даһа јығҹам күтләләри бураја V—VII вә XI—XII әсрләрдә кәлмишди"[3]. Лакин

---

[1] Бах: И. В. Стеблева. Поэзия тюрков VI—VIII веков, Изд. „Наука", М., 1965.

[2] Бах: Ф. Е. Корш. Древнейший народный стих турецких племен, СПб, 1909; А. Н. Бернштам. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII вв., Москва—Ленинград, 1946; А. Н. Бернштам. Истоки киргизской литературы. „Труды Института языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР", 1945; Е. М. Мелетинский. Происхождение героического эпоса, М., 1963; А. М. Щербак. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. „Народы Азии и Африки", 1961, № 2; Фэн Цзя-шэн. Руническая надпись в Восточной Монголии (опыт расшифровки). „Советская этнография", 1959, № 1; П. М. Мелиоранский. Об орханских и енисейских надгробных памятниках с надписями. „Журнал Министерства народного просвещения". ч. 317, 1898, июнь, отд. 2.

[3] Азәрбајҹан тарихи, I ҹилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 185.

әрәб истиласындан әввәл вә исламијјәтин Азәрбајҹанда јајылмасынын илк дөврләриндә јаранан түрк ше'ринин, шүбһәсиз, өз сабит үслубу олмуш, бу дөврүн әсәрләри дә халг үслубуна әсасланараг мејдана чыхмышдыр. Она көрә дә, һәтта ислам дини илә биркә Азәрбајҹан јазылы әдәбијјатына сирајәт едән бәдии жанр вә формалар белә XI әсрдә ҹанланмагда олан шифаһи халг јарадыҹылығына чох да кәскин тә'сир көстәрә билмәмиш, халг ханәндәләри — варсаглар, озанлар ше'рләрини халг мусиги аләтләринин мүшајиәти илә өз ана дилиндә кәндбәкәнд кәзәрәк халга чатдырмышлар. Халг бәдии шифаһи јарадыҹылығынын ән көзәл нүмунәләриндән бири олан „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары мәһз бу дөврдә јаранараг, сонралар (XV—XVI әсрләрдә) јазыја көчүрүлмүшдүр.

Әрәб вә фарс дилләринин тә'сириндән нисбәтән азад, классик түрк дилинин сафлығыны мүһафизә едән әдәби абидәләрдән бири дә гәдим ујгур дилинин формаларыны сахлајан орта әср өзбәк дилиндә јазылмыш мәшһур „Оғузнамә“ (XII—XIII әср) әсәридир[1]. Бу гәбилдән олан әсәрләр ичәрисинә Әһмәд Јәсәвинин (XII әср) һикмәтләрини дә дахил етмәк олар[2].

Бунунла белә, түрк дилли әдәбијјатын ән орижинал нүмунәләриндән бири олан, XI әср бәдии ше'ринин көркәмли абидәси „Гутадгу Билик“ мәснәвисиндә[3], Әдиб Әһмәд ибн-Маһмуд Јүкнәкинин „Atebe-tül-hakayik“ (XII әср)[4] әсәриндә, Рәбгузинин „Гисәс-үләнбија“сында[5] (XIV әср), XI әсрин көркәмли түркологу Маһмуд Кашғаринин „Divanı-луғәт-үт-түрк“[6] вә Әлинин „Гиссәи-Јусиф“ әсәрләриндә[7] артыг әрәб вә түрк әдәби мәктәбләринин вә орта әср ән'әнәләринин тә'сири нәзәрә чарпыр.

XI әсрдән башлајараг түрк халглары арасында ислам вә мүсәлман мәдәнијјәтинин тә'сири нәтиҹәсиндә классик түрк дилли әдәбијјат мөһкәм мөвге тутараг, сонралар даһа да кенишләниб инкишаф едир. Бу дөврдән сонра јаранан әдәби нүмунәләрин бир гисми дини мөвзу илә әлагәдар олараг дини-дидактик әсәрләрин әсасыны гојур вә Азәрбајҹанда демәк олар ки, XIX әсрин орталарына гәдәр өз ән'әнәсини мүһафизә едир.

Беләликлә, XI әсрдән башлајараг, бир тәрәфдән VI—VII әсрләрдә јаранмыш гәдим түрк ше'ринин тарихи ән'әнәси, дикәр тәрәфдән әрәб вә фарс әдәби мәктәбләринин тә'сири илә мејдана кәлмиш классик түрк ше'ринин јени нүмунәләри узлашараг гаршылыглы тә'сир нәтиҹәсиндә китаб дилинин (јазы дилинин) кенишләнмәсинә вә инкишафына имкан јарадыр.

XIII әсрдән башлајараг, Азәрбајҹанда түрк дилиндә сарај әдәбијјаты нүмунәләри илә бәрабәр Һәсәноғлу кими көркәмли сәнәт ус-

---

[1] А. М. Щербак. Сказание об Огузе (намизәдлик диссертасијасы), М., 1951.

[2] А. К. Боровков. Очерки по истории узбекского языка (Определение языка Хикматов Ахмеда Ясеви). „Советское востоковедение“, 1948, V ҹилд.

[3] W. Radloff. Das Kudatku Bilik, т. I—II, SPb., 1891—1910.

[4] Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetül-hakayik, Istanbul, 1951.

[5] قصص ربغوزی، قزان ۱۸۵۹

[6] محمود بن الحسين بن محمد الكاشغری، كتاب ديوان لغات الترك (Әсәр Истанбулда Әһмәд Риф'әт тәрәфиндән нәшр едилмишдир, I—II ҹилдләр 1915-ҹи илдә, III ҹилд 1917-ҹи илдә). Түрк дилинә Besim Atalay тәрәфиндән тәрҹүмә едилмишдир: Divanü lugat-it-türk tercumesi, Ankara c. , 1939; c. II, 1940; c. I, 1941.

[7] C. Brockelmann. Ali's Qissai Jusuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur („Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften“, 1916—1917 № 5).

тасынын симасында Азәрбајҹан дилиндә бәдии шеʼрин инкишафы нәзәрә чарпыр. Гази Бүрһанәддин, Таҹәддин Ибраһим Әһмәди кими шаирләрин әсәрләри бүтүн түрк аләминдә инкишаф едәрәк, шүбһәсиз ки, биринҹи нөвбәдә әдәби даирәдә јајылыр.

XIV әсрин сонларындан исә әдәби aләм Нәсими кими јүксәк тәбли, дәрин иҹтимаи мәзмунлу әсәрләр мүәллифи јетишдирир.

Азәрбајҹан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән Хагани, Низами, Әвһәди бәдии ирсиндән илһам алан Нәсими, ејни заманда XI—XIV әср классик түрк шеʼринин дә нүмунәләриндән тәʼсирләнмиш вә ана дилиндә әсәрләр јазмышдыр.

Нәсиминин әсәрләри сүбут едир ки, XIV әср классик Азәрбајҹан әдәбијјатынын дили бир тәрәфдән Азәрбајҹан ҹанлы халг дилинә, дикәр тәрәфдән классик түрк әдәби дилинә вә онун әнʼәнәләринә әсасланараг инкишаф етмишдир. Бурада классик Шәрг, хүсусән Иран поезијасынын тәʼсирини дә гејд етмәк лазымдыр. Чүнки классик Азәрбајҹан шеʼр дили фарс үнсүрләринә мәһз бу поезијанын тәʼсири нәтиҹәсиндә саһиб олмушдур. Мәʼлумдур ки, фарс дилиндә јазан Азәрбајҹан шаирләринин јаратдыглары әдәби ҹәрәјанларын тәʼсири илә јетишмиш Азәрбајҹан шеʼри һеч дә бу зәминдән тәҹрид олараг инкишаф едә билмәзди.

Дахили вә хариҹи әдәби ҹәрәјанларын Азәрбајҹан шеʼринин инкишафындакы ролуну бир даһа гејд етмәкдә әсас мәгсәдимиз бәдии дилин вә әдәби үслубун хүсусијјәтләринин формалашмасы тарихини тәдгиг етмәк дејил, бу тәʼсир нәтиҹәсиндә Азәрбајҹан әдәби дилинин классик дөврүндә мүхтәлиф дил системләринә аид үнсүрләрин мөвҹудијјәтини нәзәрә чарпдырмагдыр. Чүнки классик Азәрбајҹан әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләринин дилиндә бу вә ја дикәр дилләрә мәхсус лексик ваһидләрин, архаик вә јабанҹы формаларын варлығы, онларын Азәрбајҹан дилинин өз дахили васитәләри илә јанашы ишләнмәси орта әсрләр үчүн ганунаујғун характер алмыш вә дилимизин лексик системинин формалашмасында мүәјјән рол ојнамышдыр.

Азәрбајҹан дилинин кечмиш олдуғу тарихи инкишаф јолларынын тәдгиги, әдәби вә бәдии дилин лексик тәркибинин өјрәнилмәси дилчилик елминин гаршысында дуран актуал мәсәләләрдән биридир. Ајры-ајры кичик һәҹмли мәгаләләр, мүхтәлиф јазылы абидәләрин тәдгигинә аид јазылмыш китаблардакы јығҹам бөлмәләр[1] нәзәрә алынмазса, әдәби дилимизин лексик тәркиби тарихинин өјрәнилмәси саһәсиндә һәлә дә аз иш көрүлмүшдүр. Һалбуки, классикләримизин әсәрләринин лүғәт тәркибини тәдгиг етмәк әдәби дилин тарихи лексиколокијасынын мүһүм саһәләриндән биридир. Бу ҹәһәтдән Имадәддин Нәсиминин лексикасы хүсусилә әһәмијјәтлидир. Чүнки Нәсими дилинин сөз еһтијаты, әсәрләриндә ишләтдији сөзләрин кәмијјәти вә кејфијјәти, зәнкин лүғәт хәзинәси XIV—XV әср Азәрбајҹан дилинин сәвијјәсини, әдәби-бәдии дилин имканларыны, онун јајылма даирәсини, тәʼсир гүввәсини, орижиналлығыны вә милли хүсусијјәтини, азәри сөз-

---

[1] Бах: Ә. М. Дәмирчизадә. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын дили. В. И. Ленин адына АПИ-нин Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 143—158; Г. К. Бағыров. XV әср Азәрбајҹан әдәби-бәдии дилинин лексик-фонетик, грамматик хүсусијјәтләринә даир. М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин Елми әсәрләри, IX бурахылыш, 1961, сәһ. 9—20; Һ. И. Мирзәзадә. Фүзули дилинин лексик тәркиби һаггында. Азәрбајҹан ССР ЕА Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, VIII ҹилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1957, сәһ. 161—183; Јенә онун. М. Фүзулинин дили (әлјазмасы һүгугунда), Бакы, 1965, сәһ. 29—44.